

ІСТОРІОГРАФІЯ ВИВЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА І ТОРГІВЛІ ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ У ХІХ ст.

У Південній Бессарабії (Буджаку) здавна було розвинуте сільське господарство. Промисловість, фактично, була відсутня — адже не можна серйозно вважати промисловістю діяльність однієї-двох фабрик. Тому, вважаючи недоцільним розглядати те, чого не існувало, у даній роботі розглядатиметься історіографія сільського господарства і торгівлі ХІХ ст.

Треба відразу зауважити, що інтерес істориків до вивчення сільського господарства і торгівлі Південної Бессарабії з'явився в останній чверті ХІХ ст. Саме в цей час починається дослідження різних сфер господарства Буджаку. До цього часу господарче життя Бессарабії, а тим більше її Південної частини з'являється у науковій літературі лише епізодично. Господарство Буджаку не було предметом окремого дослідження аж до 80-х рр. ХІХ ст. Це було пов'язано передусім з історичними обставинами, адже на 20 років (з 1856 до 1878 рр.) цей регіон був втраченим для Росії.

Загальновідомо, що економіка будь-якої країни у першу чергу залежить від її географічного розташування і природних умов. Тому, розглядаючи Бессарабію, необхідно відмітити її географію. Буквально усі дослідники зазначають чудовий клімат Південної Бессарабії та її родючий ґрунт. Здавалося б, сам Бог благословив цю землю для рясних врожаїв. Але що відбувалося насправді? Низькі врожаї, посухи, мала заселеність, нестача робочих рук і, як наслідок, занепад краю, його господарча неспроможність.

Російська імперія досить тривалий час не бачила жодних переваг для себе щодо опанування цієї території. Ані клімат, ані ґрунт, ані наявність таких річок, як Дунай, яка могла пов'язати імперію міцними торгівельними відносинами із європейськими державами — ніщо не могло зацікавити російську владу, щоб вона побачила користь в упорядкуванні цього краю.

І ситуація не змінилася б ніколи, якщо б усе залежало лише від керівництва. Але ось у 30-х рр. XIX ст., за 20 років після придбання Буджаку Росією, болгарські і німецькі колоністи, які заселили цю територію, принесли сюди не просто свої звичаї, а й культуру, зокрема, і культуру ведення господарства. Саме вони, болгари, німці, поляки, гагаузи та інші — показали приклад того, як можна і треба вести раціональне господарство. Саме їх хазяйновитість і стала прикладом наслідування для тих, хто заселяв ці землі пізніше, а також для місцевого населення.

Таким чином, своїм особистим прикладом колоністи змусили владу замислитися про ті вигоди, що можна дістати з природних багатств краю — і впровадити для цього певні заходи.

Складність даного історіографічного дослідження становить те, що більшість авторів, котрі цікавилися господарством і торгівлею Бессарабії, лише побіжно торкалися її Південної частини, і тим більше, присвятили окремі праці. Серед фундаментальних досліджень слід відмітити праці А. Скальковського, Ю. Янсона, М. Балласа.

Окремо стоять праці, в яких аналізується не одна яка-небудь господарча сфера Буджаку, а декілька — землеробство, скотарство, торгівля, виноробство та ін., або усе господарство цілком. До таких праць відноситься ґрунтовне дослідження **А. О. Скальковського**¹ (1808–1897 рр.) — російського і українського історика, голови Одеського Статистичного комітету, одного із засновників Одеського товариства історії і старожитностей. Праця Скальковського базується на Записках Товариства сільського господарства Південної Росії (засновано у 1828 р.). На думку автора, своїми господарчими успіхами край завдячує вищим посадовим особам — генерал-губернатору Новоросії і Бессарабії М. С. Воронцову, голові німецьких і болгарських колоній І. М. Інзову, голові задунайських переселенців у Бессарабії М. Г. Буткову.

Серед інших успіхів болгарських колоній А. Скальковський відмічав успіхи у шовківництві, яким займалися усі колоністи взагалі, державні селяни і багато поміщиків². Шовківництво включало у себе годування черв'яків, коконівництво, шовкомотання. Захоплення автора викликала краса шовковичних дерев,

кращі екземпляри яких можна зустріти, на його думку, в Аккермані і поблизу Ізмаїла³.

Усюди у Буджаку процвітало садівництво і виноробство, які автор не відокремлює одне від одного. Він писав, що сади і виноградники тут обчислювалися тисячами; велика кількість їх знаходилася у болгарських колоніях, швейцарських поблизу Аккермана, у німецьких. Скальковський навів цифри — скільки садів, виноградних лоз, відер вина було отримано у 1850 р. У Буджаку, згідно даним Скальковського, знаходилася четверта частина виноградників Бессарабії. Він описував Аккерманські і Бендерські виноградники, їх історію, географічне розташування.

За свідченням Скальковського, в Аккерманських міських садах на 1850 р. росло до 3 млн. виноградних лоз, тут отримували від 200 до 300 тис. відер вина, в Ізмаїлі — більше півтора мільйонів кущів і вина до 150 тис. відер, болгарські і німецькі колоністи вирощували до 10 млн. кущів і отримували вина до 158 тис. відер⁴.

Процес виноробства у Південній Бессарабії відбувався згідно давнім звичаям, коли виноград чавили ногами, і сік, що отримували, виливали через крани у бочки. Залишені на деякий час для бродіння, їх потім звозили у лъох, і на цьому процес виноробства закінчувався⁵. Преси для виноробства мали лише деякі поміщики в Аккермані.

Перше місце по садівництву і виноградарству автор віддав Аккерману. Своєю першістю місто зобов'язане швейцарським колоністам, які у 30-х рр. XIX ст. оселилися у передмісті Аккерману — Шабі (назва походила від турецького «Аша-абаг», що у перекладі означало «Нижні сади»). Скальковський поіменно назвав володарів найкрупніших виноградників⁶. Він також підкреслив, що місцеві виноградники відрізняються тим, що їх підпирали не колами, а пучками міцного дунайського очерету.

Цікаві і місцеві назви, що згадував Скальковський: виноград — *помо*, виноградна лоза — *буту*, виноградний сад — *вій*⁷.

Садівництво було настільки розвинуто, що ним займалися усі стани населення. У Південній Бессарабії були сади міські, колоністські, поміщицькі, поселян і монастирські. Міські сади, як наприклад, в Аккермані, Кілії, Бендерах автор поділив на казенні і публічні. Перші знаходилися у Кишиневі, Ізмаїлі,

Кагулі. Публічні сади розводили іноземні колоністи майже у кожній колонії. Для заохочення розвитку садівництва у колоніях відпускалися безкоштовно або за найбільш помірною ціною дерева, саджанці, насіння і виноградні лози будь-якому бажаючому зайнятися цією галуззю господарства.

Інша область розведення садів у Буджаку — Кагульський повіт, в районі колишніх турецьких фортець — Ізмаїл і Кілія. На ізмаїльській міській землі кількість садів втричі перевищувала число садів Кілії. Це пояснювалося нестачею там вільної землі.

Кількісні підрахунки Скальковського свідчать, що на одну садибу припадало 158 садів, з яких більше 12 тис. належало болгарам або «задунайським» колоністам.

Перераховуючи основні різновиди фруктів, автор відмічав, що багато їх місцевих назв невідомі торговцям і мешканцям інших губерній, через що лише їх незначна частина складала зовнішню торгівлю.

Оскільки у Південній Бессарабії було багато садів і городів, продукти, що вирощувалися на них і становили головний предмет торгівлі. Тисячами пудів звозили фрукти і овочі на одеські ринки.

Що стосується землеробства, то головною причиною частих неврожаїв Новоросійського краю і Бессарабії автор назвав нестачу опадів і, що найголовніше, на його думку, і ряду інших авторів, це величезні простори землі, зайняті під посіви. Щоб їх обробити, необхідна була велика кількість робочих рук, яких не вистачало. Звичайно, свою роль відіграв і засушливий клімат. За підрахунками автора, кожний мешканець краю міг би обробити до 2 десятин землі, хоча насправді обробляв менше 1 десятини.

Порівнюючи місцевий спосіб ведення господарства з іншими країнами, Скальковський відмічав, що там недоліки ґрунту урівноважуються «вмінням в обробці, добривом і могутністю робочої сили»⁸. Нічого з цього протиставити несприятливим кліматичним умовам хазяї Південної Бессарабії не могли — за виключенням колоністів. Але вони, по суті, вели іноземний спосіб господарювання.

Описуючи знаряддя праці, якими обробляли землю, автор відмітив, що вони дуже різноманітні за своїми властивостями, ефективністю, походженням — від татарського плужка до бель-

гійського і смалевського (від англ. small) безколісного плугу. Однак усі спроби запровадити у господарство західноєвропейські знаряддя праці і замінити ними місцеві плуги провалилися.

У розділі, присвяченому тваринництву, Скальковський порівняв поголів'я великої рогатої худоби; згідно його даних, найбільша кількість худоби у 1848–49 рр. перебувала у болгарських і німецьких колоністів. Друге місце посідали казенні селяни⁹.

З 1820-х років у Буджаку поступово почало зароджуватися вівчарство. Серед порід овець у болгарських колоністів Кагульського і Аккерманського повітів переважала цигайська порода. «Простих» овець, як їх згадає автор, у 1848–49 рр. в основному розводили державні селяни, тонкорунних — колоністи.

Описуючи конярство, Скальковський вказав на те, що розведення і торгівля конями знаходяться на ступені набагато нижчому від того, що сама природа призначила краю¹⁰. Найбільшу кількість коней у 1847–49 рр. розводили у Бессарабії та її колоніях.

Невід'ємну і дуже важливу частину господарства Буджаку складало рибальство, якому Скальковський присвятив досить багато уваги у своїй праці. Від поділив рибальство Бессарабії на дві головні географічні зони — Дунайську і Дністровську. До першої він відніс усі лімани і озера системи дунайських вод, до другої — усі ріки і річки, що впадають у Дністр.

Дунайські рибні лови Скальковський розбив на 7 умовних дистанцій — у відповідності до поділу генерал-майора Семякіна, відправленого для огляду і опису дунайських гирл. Скальковський описав розташування кожної дистанції і дав їм характеристику. Найважливішою дистанцією, на його думку, можна назвати Вилковську дистанцію, де у 1834 р. було 140 човнів і працювали 434 риболови¹¹.

Дністровський відділ автор поділив на дві дистанції, де було присутнє і річкове, і морське рибальство. І хоча точних свідчень про розміри рибної ловлі на Днітрі не існувало через те, що рибакі приховували справжнє становище, побоюючись встановлення відкупу, як на Дунаї, однак було відомо, що розміри дністровських рибних ловель не йшли у жодне порівняння із дунайськими.

Скальковський — єдиний з дослідників, хто займався проблемами Південної Бессарабії і приділив увагу такому напрямку, як соляні розробки.

До 1812 р., тобто до підписання Бухарестського договору, коли Буджак увійшов до складу Росії, за ленним правом його озера і лимани належали турецьким поміщикам. Розробка самотової солі на них не велася зовсім, або у дуже незначних розмірах, зазначив Скальковський. У якості аргументу він висунув той факт, що історики і географи, як древні, так і його сучасники, замовчують питання щодо розробки солі на озерах Південної Бессарабії. Також підтвердження своєї правоти Скальковський бачив у тому, що воєводства польські ніколи не надсилали свої каравани за сіллю до Буджаку, хоча бували там неодноразово, у тому числі й в Аккермані. Місцевий соляний промисел був зовсім невеликим через те, що турки не вміли захищати озера від раптових повеней з боку моря і від води тих річок, що у них впадали¹².

Після входження території Південної Бессарабії до складу Російської імперії ситуація у цій галузі господарства майже не змінилася: до 1823 р. соляні промисли знаходилися на відкупі і давали прибутків казні не більше 50 тис. руб. ас. на рік. І лише на початку 30-х рр. XIX ст. припинилася приватна здобич солі, і була заснована велика державна її розробка¹³.

Усі бессарабські соляні озера знаходилися в Аккерманському повіті і відокремлювалися від моря вузькою піщаною грядою («пересипом»). Скальковський навів історію назв частин цих озер, їх розміри. З п'яти згадуваних ним озер, у той час розробки велися лише на двох — Шаганському і Алібейському.

Скальковський детально описав процес видобування солі і підкреслив, що щорічно видобувалося від 3 до 6 млн. пудів, при цьому додав, що, судячи з багатства промислу, він може приносити і до 50 млн. пудів. Кожний мільйон пудів солі приносив державі, за підрахунками автора, чистого прибутку до 250 тис. руб. сріблом.

Однак цьому успішному промислу було завдано жорстокого удару у 1850 р., коли у лютому на Чорному морі відбулася страшна буря. Хвилі пробили пересип, що відокремлювала

солені озера від моря і затопили увесь промисел. Але, як кажуть, нема худа без добра: після цієї катастрофи, після того, як озерна вода змішалася із морською, Бессарабський соляний промисел, який був близький до виснаження, таким чином був відновлений принаймні на півстоліття.

Автор припустив також, що у найближчий час навіть ті озера, що давно були вичерпані, почнуть приносити сіль¹⁴.

В іншій роботі Скальковського — «Болгарські колонії у Бессарабії і Новоросійському краї»¹⁵ подається ґрунтовний аналіз господарчої діяльності болгарських колоній переселенців. Колонії Південної Бессарабії він відніс до так званих Прутських і відмітив, що вони малоземельні. Їх купували багаті колоністи або орендували чужі землі і займалися на них більше виноградарством і садівництвом.

Хліборобство болгарських колоністів знаходилося у зачатковому стані, і покращенням його вони зобов'язані німецьким колоністам.

Із тих культур, що засівалися, найбільшою популярністю користувалися пшениця (до речі, яку ще 15 років тому колоністи не засівали зовсім), і кукурудза. Автор підкреслив особливість посіву болгарськими колоністами у Південній Бессарабії: через ґрунт, що вимагав рясної вологи, спекотний і сухий клімат вони засівали пшеницю навесні, щоб земля була зволожена снігами хоча б небагато¹⁶.

Скальковський навів й інші місцеві особливості, що походили від молдавських і турецьких звичаїв і панували серед колоністів до 1833 р. Наприклад, продаж врожаю наперед — що призводило до постійного невдоволення або продавця у випадку доброго врожаю (оскільки він міг поставити і вищу ціну), або покупця у разі поганого.

Іншою особливістю було використання у розрахунках двох систем мір — турецької і молдавської (вона ж болгарська). Тому, якщо національність міри не була позначена у договорі або обумовлена при свідках (що серед болгар було великою рідкістю), то або покупець, або продавець завжди були обмануті. Таке становище змінилося лише за М. Г. Буткова, який ввів міри, прийняті по всій Російській імперії.

Удосконалення тваринництва і вівчарства у болгарських колоністів також розпочалося за Буткова, з 1838–41 рр., коли він став головою задунайських переселенців. У цей час були прийняті заходи до збільшення у колоніях кількості тонкорунних овець і куплені гарні угорські бики¹⁷.

Біля витоків городництва у Новоросійському краї і Бессарабії стояли саме болгарські колоністи, які, отримавши поливальні машини, забезпечили врожайному ґрунтові рясну вологу.

Що стосується садівництва, то Скальковський підкреслив, що садівництво болгар треба вважати не садами у повному розумінні цього слова, а скоріше господарчими закладами. Найкращим взірцем болгаро-молдавських садів назвав Кагульсько-Прутський округ, від якого різко відрізнялося садівництво Ізмайльського і Буджакського округу, більш відповідне до степового характеру місцевості.

Значним успіхам виноробства у болгарських колоністів сприяло звільнення їх від відкупів. Поряд із бессарабськими сортами виноградних лоз вони висаджували також кримські, турецькі і французькі сорти.

Важливу роль у господарчому житті болгарських колоній Бессарабії відіграла торгівля. Скальковський навіть зауважив, що, по суті, кожний колоніст є торговцем. І, крім сільської торгівлі (на базарах Болграду, Комрату), ярмарків в Одесі, Ізмаїлі, Більцях багато колоністів займалися постійною торгівлею, для чого записувалися до гільдії¹⁸. Торгували переважно великою рогатою худобою, яку збирали у стада і відправляли для продажу у Більці або ж Австрію через сухопутний кордон. Через одеських і ізмаїльських купців за кордон вивозили хліб (арнаутку, жито, льняне сім'я і кукурудзу). На експорт, особливо до Константинополя, йшла овеча вовна, шкіри овець і волів, овечий сир¹⁹.

Праці Скальковського мають велике значення для вивчення господарства Південної Бессарабії. Хоча вони і не присвячені конкретно саме цьому регіонові, однак містять у собі дані, які із тими, що надають інші автори, повністю замальовують характер господарства і торгівлі Буджаку. Також у них наводяться дані, які не зустрічаються в інших авторів.

Короткі відомості про географічні умови, населення, господарство надають у своїх працях С. І. Корнілович, П. П. Вігель, М. Батянов, Свіньїн П. П.²⁰

Зокрема, **П. П. Вігель** (1786–1856 рр.), відомий російський письменник, відмічав, що всю Бессарабію умовно можна поділити на дві частини відповідно до географічних особливостей: північну, більш гористу, і південну, степову — Буджак. Кожна з цих частин відрізнялася складом населення (на півночі переважно молдавани, на півдні — переселенці) і природними багатствами, і характером господарства. Якщо на півночі переважала промисловість і господарства поміщиків, то у Буджаку — сільське господарство і казенні володіння²¹.

Усі автори підкреслювали родючий ґрунт і сприятливі кліматичні умови Півдня Бессарабії. Вони зазначали, що ця місцевість начебто створена для сільського господарства. І так само вони одностайні у тому, що можливості краю використовуються лише на половину, якщо не менше. Що неуважне відношення до ресурсів краю веде до його занепаду.

Саме про цей занепад, що вже настав, на думку автора, і написав у своїй статті «Економічна криза у Бессарабії» **М. Биховський**²². Сама назва, у принципі, відображає і головну думку цієї праці. На момент входження Бессарабії до складу Росії вона представляла собою багатий і родючий край із м'яким кліматом, родючим ґрунтом, зручним географічним положенням. Усі ці умови сприяли швидкому і активному заселенню цієї території переселенцями — як кріпосними селянами-втікачами, різними сектантами (молоканами, розкольниками та ін.), вихідцями з турецьких областей, так і емігрантами з європейських країн, яким не вистачало землі і місця на своїй батьківщині.

Однак, наприкінці XIX ст. Бессарабію, на думку Биховського, вже важко було назвати квітучим краєм. Незважаючи на всі передумови, вона так і не змогла стати «землею обетованною». Навпаки, на довгі роки вона опинилася у полоні економічної кризи, так що область, яка сама слугувала раніше притулком для переселенців, тепер вже була не в змозі прогудувати власне корінне населення. Головною причиною

економічної кризи Бессарабії Биховський вважав малоземелля поселян (у роботі автор не розглядає приватних землевласників). Розглядаючи у своєму дослідженні економічну ситуацію у всій Бессарабії по повітах, він зупинив свою увагу і на Аккерманському повіті.

Автор відмітив особливості його ґрунту, за яким потрібний ретельний догляд. Через нестачу цього догляду, а точніше, його повну відсутність (добрив, обробка землі майже первісна), врожайність Аккерманського повіту була низькою.

Аналітичну роботу Биховського важко прирахувати до якоїсь однієї галузі господарства, тому вона стоїть окремо, підіймаючи гострі економічні проблеми однієї з провінцій Російської імперії і вказуючи на кризові явища в імперії в цілому.

Осібне місце у сільському господарстві Південної Бессарабії посідало хліборобство. Це підтверджують майже усі праці, які розглядають економіку цього краю. **М. Батьянов** у своєму «Статистичному описі Бессарабії. 1828–1831» вказував на те, що хліборобство особливо розвинуто у тих місцях, звідки потім зручно вивозити пшеницю за кордон. Мова йшла передусім про Ізмаїльський цинут (цинут — старовинна назва повіту у Бессарабії), де хліборобством в основному займалися болгарські колонії. Через порти Ізмаїл і Рені цього цинуту було дуже зручно здійснювати експорт зерна.

Батьянов також відмічав, що хліборобство розвивається рік від року, про що свідчать цифри, які він наводить у своїй праці²³. Серед зернових культур, які вирощували у південних районах Бессарабії, Батьянов відзначав пшеницю, жито, ячмінь, овес, грачиху, горіх, кукурудзу.

Якщо робота Батьянова розглядала переважно Бессарабію у цілому, то робота полковника **С. І. Корніловича** присвячена саме господарству і внутрішньому упорядкуванню Буджаку. В його праці можна знайти цінну інформацію, що стосується безпосередньо господарства Південної Бессарабії. Так, він навів статистику за 1819 р. по хліборобству в Аккерманському і Ізмаїльському цинутах.

З статистичних даних, наведених у праці економіста, статистика, секретаря Вільного економічного товариства **М. Г. Кулябко-**

Корецького «Район хлібного виробництва Європейської Росії і Західного Сибіру»²⁴ виходить, що перше місце серед злакових культур, які вирощувалися у Бессарабії, належало кукурудзі. Розбивши територію Російської імперії на регіони у відповідності до пріоритетних напрямів у хлібному виробництві, автор відніс Бессарабію до так званого «Бессарабського кукурудзяно-пшеничного району». Згідно авторських свідчень, половина усієї кукурудзи, що отримувалася у Росії, належала Бессарабській губернії.

На другому місці по вирощуванню злакових після кукурудзи у Бессарабії знаходилася пшениця. З таблиці, яку навів автор, виходить, що з трьох південно-бессарабських повітів (Акерманського, Бендерського, Ізмаїльського) за виробництвом продовольчих і кормових хлібів домінував Аккерманський повіт. За ним слідував Ізмаїльський повіт.

Перед тим як перейти до огляду тваринництва у своєму дослідженні, директор московської землеробської школи **О. П. Перепьолкін**²⁵ дав характеристику ґрунту і господарству Бессарабії, у тому числі і Південній Бессарабії. Він відмічав, що система господарства — переложна, з хлібів тут вирощували арнаутку, пшеницю, кукурудзу.

На думку автора, Південна Бессарабія мала несприятливий клімат, який не давав можливості її мешканцям займатися хліборобством, і тому основним їх заняттям було скотарство, і, зокрема, тонкорунне вівчарство. Розводили у краї переважно мериносів (шпанських овець) і цигайських овець, також волоських і так званих чушків.

Автор охарактеризував кожен породи, досить детально описав процес виробництва з молока так званих чушків бринзи.

Перепьолкін акцентував увагу на тому, що раніше тонкорунне вівчарство, поширене по всій Бессарабії, не відрізнялося гарною якістю, оскільки самі поміщики не приділяли йому уваги. Овець доручали простим чабанам, які переймалися лише тим, щоб розвести якомога більше голів скота і залишити баранів із важким руном. У сучасний автору час, як він зазначав, тонкорунне вівчарство скоротилося більше, ніж у два рази і залишилося переважно в Аккерманському повіті²⁶.

Окремо Перепьолкін розглянув у своєму дослідженні процес вимивання вовни овець, згадав підприємства, де це відбувалося.

Так званий молдавський скот, що зацікавив автора, брав свій початок з 1829 р., коли, після закінчення чергової турецької кампанії, військове управління розпродавало закуплений ним у Трансильванії робочий скот. Ось від цього трансильванського скота і походив молдавський скот, що відрізнявся від українського меншим зростом і кращими формами. До його честот автор відносив швидкий розвиток, силу, витривалість краще відгодування, ніж українського.

Умови, в яких розводився скот були дуже суворими: з середини березня і майже до грудня він випасався під відкритим небом у степу. На зиму його переводили у відкриті загороди із очеретових щитів (які місцеве населення називає «стина») ²⁷.

Іншою досить цікавою роботою по вівчарству у Бессарабії та її південної частини є «Бессарабське грубошерсте вівчарство» **С. Паращука** ²⁸. Окрім статистичних даних про кількість овець по повітах Бессарабії, і Буджаку у тому числі, автор розглянув у своєму дослідженні усі породи овець, яких розводили у цьому регіоні (цигаї, стогомани, пирнаї, каракулі, чушки). У Південній Бессарабії, за його даними, найпоширенішою породою були цигаї, яких у чистому вигляді зустріти у Бессарабії взагалі важко, оскільки вони змішані з мериносами. Паращук надав зовнішню характеристику цій породі, відмітив її особливості.

Значне місце у своїй статті він відвів опису утримання овець: як і коли їх годували, як виглядали вівчарні, в яких вони перебували, як само їх випасали. Окремо описав процес приготування сирів з овечого молока — бринзи і кашковали (качко-вали) ²⁹. Найкращими сироварами Бессарабії автор назвав болгарських колоністів, зокрема, колонії Комрат Бендерського повіту, яким деякі поміщики спеціально доручали приготування таких сирів.

Автор також описав процес стрижки овець, зазначив сплату стрігальщикам, ціну руна. Підраховуючи прибутки від вівчарства, він зробив висновок про значну вигоду цього заняття (чистого прибутку — 52 коп. з кожної чорної чушки і 40 коп. з кожної білої) ³⁰ і ще більші вигоди для дрібних і селянських господарств за умови кращого контролю.

Становищу свинарства у Бессарабії присвятив свою працю агроном **В. О. Бертенсон**³¹. Основну увагу автор приділив північним і центральним районам Бессарабії. Але хоча свідчень по Південній Бессарабії у роботі міститься небагато, однак вони цінні хоча б тому, що свинарство взагалі випало з поля зору дослідників. Бертенсон навів цифри, але сам зауважив, що навряд чи їх можна вважати достовірними. Із двох південно-бессарабських повітів, Бендерського і Аккерманського, за кількістю свиней перше місце посідав останній.

Про раціональне свинарство у краї, на думку автора, не могла йти і мова. Свиней в Аккерманському повіті розводили виключно простої породи, утримували їх «у напівдикому стані», вони ходили вулицями сіл і пасовищами і годувалися випадковою їжею. У Бендерському повіті ситуація небагато краща, але свиней там було вдвічі менше, ніж в Аккерманському повіті³².

Свідчень по Ізмаїльському повіту автор не мав у своєму розпорядженні, але згадав одне правильно організоване господарство по розведенню свиней, що знаходилося у зазначеному повіті, поряд із Болградом. Тут відгодовували чистокровних йоркширських свиней із метою покращити відгодівлю, практикували холостіння не лише боровів, але й свинок. Навіть ці мізерні свідчення є цінними для нас.

Перу Бертенсона належить і така праця, як «Шелководство в Херсонской, Бессарабской и Таврической губерниях и меры к его развитию»³³. Відвідавши Бессарабську область, він умовно розділив її на дві зони розвитку шовківництва: головну (Бессарабський округ — Ізмаїльський, Аккерманський, Бендерський повіти) і другорядну (усі інші повіти). Шовківництво, як зазначив автор, з одного боку, було розвинуто досить добре у бессарабському окрузі, з іншого — шовк мав низьку якість, і культура його розведення знаходилася на низькому рівні.

По всьому дослідженому Бертенсоном районі росло тутове дерево, найчастіше воно зустрічалося у виноградниках, де цими деревами позначали межу сусідніх володінь. Місцеве населення, за спостереженнями автора, не робило різниці між білою, червоною і чорною шовковицею, і зовсім не доглядало її.

Щоправда, за шовковичними черв'яками краще за інших доглядали гагаузи (так Бертенсон окреслив болгарів-вихідців з Туреччини). Він пояснював це прагненням гагаузів до розкоші: кожна дівчина, яка збиралася заміж, мусила мати до весілля певну кількість шовкових і напівшовкових виробів. При народженні дівчинки батько вважав своїм обов'язком посадити кілька тутових дерев.

На відміну від гагаузів болгари-тукани займалися шовківництвом переважно як промисловою галуззю сільського господарства — продавали шовк і шовкові вироби більш заможним і «цивілізованим» болгарам³⁴. Найбільший ринок з продажу шовку знаходився у Болграді (Ізмаїльський повіт), де ним торгували два рази на тиждень.

Гірше за інших розводили шовковичних черв'яків в Ізмаїльському повіті, краще за всіх — у Бендерському. Це, зокрема, було обумовлено наявністю тут вчителів народних шкіл, що навчалися шовківництву у Тифлісі на Кавказькій шовківницькій станції.

Описуючи розмотку шовку, Бертенсон відмічав, що вона могла бути ручною (якою займаються самі шовкороби) і машинною (яку роблять кілька спеціалістів, що живуть у Болграді і Комраті). Автор вдався до подробиць, як само розмотували нитку болгари, молдавани, гагаузи, зауважив, що ручна нитка виходила дуже нерівною, товстою, грубою і містила клейку рідину кокону, яка потім переходила на шовкові вироби і надавала їм твердості. Лише після дворазового прання вироби отримували схожість із справжніми шовковими тканинами.

Спостерігаючи за шовківництвом протягом дев'яти років, Бертенсон окрему увагу приділив у своєму дослідженні прийомам годування черв'яків, їх хворобам. Збирати усі ці та інші дані стосовно шовківництва авторові було досить нелегко, адже більшість населення боялася нових податків і тому приховувала справжній стан речей³⁵.

До переваг шовківництва у Бессарабському окрузі Бертенсон відніс любов до цієї справи, достатню первісну підготовку, сприятливі кліматичні, ґрунтові і економічні умови. Серед недоліків назвав недосконалість місцевої породи (раси) шовковичних черв'яків, незнання кращих раціональних прийомів їх годуван-

ня, розмотки шовку. Головну перешкоду у розвитку шовківництва у даному краї автор вбачав у відсутності ринку збуту коконів.

В якості заходів по покращенню шовківництва у Бессарабському окрузі Бертенсон запропонував, крім іншого: 1) надання населенню спочатку безкоштовно, а згодом за найскромнішу оплату саджанців шовковиці (для чого потрібно буде збільшити розплідники у лісництвах Бендерського і Аккерманського повітів), 2) висаджувати саджанці вздовж доріг, по вулицях, у виноградниках, 3) щорічне вигодування шовковичних черв'яків у більшості народних шкіл. Для навчання вчителів народних шкіл основам шовківництва повинні бути організовані курси при Байрамчиській вчительській семінарії. 4) заснування невеликої шовківницької станції для вивчення культури тутового дерева, найбільш відповідної місцевим умовам і для вирішення питання про те, яка раса черв'яків найбільш відповідає даним кліматичним, ґрунтовим і економічним умовам³⁶.

Виноградарство і виноробство здавна посідало у господарстві Південної Бессарабії особливу область. Присвячений їй фундаментальний труд академіка **М. Балласа** «Виноробство у Росії»³⁷ відкривається переліком джерел, які він використав у своєму дослідженні — що є великою рідкістю для подібних робіт. Баллас включив до своєї праці історію виноробства у Бессарабії, розташування у ній виноградників, її кліматичних і ґрунтових умов. Дослідив сорти винограду, культуру виноградної лози, хвороби виноградників, описав процес виготовлення вина, надав оцінку якості бессарабських вин, продажу вина і вартості виноградників. Проаналізував їх врожайність і ціни на вино, витрати на утримання виноградників і прибутки, які вони приносили. За кількістю тих питань, які розглядаються у даній роботі, і за глибиною їх вивчення праця Балласа не має рівних.

Дослідженню місцевих у Південній Бессарабії сортів винограду присвячена робота **Е. Балена-дю-Балю** «Сорти винограду, найбільш поширені у Бессарабії»³⁸. Мету свого дослідження автор бачив у тому, щоб «знять, наскільки можливо, незаслужене презрєння к местным лозам, так мало исследованным до сих пор»³⁹. На основі порівняння різних сортів винограду, білого і

червоного, автор зробив висновок, що і ті, і інші відрізнялися високою врожайністю. Однак при цьому підкреслив, що ця врожайність — заслуга не місцевого ґрунту або засобу догляду за виноградом, а виключно самих лоз. Місцевий засіб вирощування тільки знижував природні їх властивості, у той час як у Західній Європі усе робилося для їх підвищення.

Погану славу бессарабського вина автор пояснив усе тим самим неправильним засобом догляду за лозами: посадки старих виноградників проводилися безладно, величезними круглими кущами. Кущі підрізали нераціонально, розраховуючи на постійний високий врожай і залишаючи забагато лози. Така підрізка призводила до надмірного обтяжування куща плодами, у результаті чого він був неспроможний довести їх до повного дозрівання і сам швидко виснажувався. Ґрунт обробляли погано і зовсім не удобрювали. Автор критикує і технологію виноробства, яка у більшості випадків не витримувала жодної критики.

Наведені причини і пояснюють, на думку Балена-дю-Балю, низьку якість бессарабських вин при високій якості лоз. Бессарабські вина дискредитував і ранній збір винограду, що практикувався у дрібних господарствах селян і резешів (у Бессарабії резеші — землевласники), головних виноробів краю. Вихід автор бачить лише у підвищенні культури виноградарства і технології виноробства. Але, незважаючи на вказані недоліки, він підкреслив, що Бессарабія за виробництвом вина посідає друге місце у Росії після Кавказу.

Часто у працях XIX ст., де згадуються господарчі успіхи Новоросійського краю і Бессарабії у виноградарстві, зустрічається ім'я **К. І. Тардана**, сина засновника швейцарської колонії Шабо у передмісті Аккермана, члена Товариства сільського господарства Південної Росії. Колонія Шабо була одним з найкращих осередків виноградарства і виноробства на Півдні Бессарабії, і, відповідно, Тардан володів найкращими виноградниками в Аккерманському повіті. Не цураючись ніякої роботи і, навіть ставши заможним господарем, продовжуючи власноруч пахати і сіяти, будучи і землеміром і механіком, і садоводом і виноробом⁴⁰, Карл Іванович мав неабиякий досвід у виноробній справі. Певною мірою він був і новатором у своїй

справі — так, він першим в Буджаку ввів насадження виноградних кущів правильними рядами.

Результати своєї роботи, власних спостережень і розробок він поклав в основу свого ґрунтового дослідження «Виноградарство і виноробство»⁴¹, в якому пояснив, чому саме, маючи чудовий клімат і ґрунт, Південній Бессарабії ніяк не вдається поставити своє виноградарство і виноробство на високий рівень. На його думку, причина у тому, що виноградники були розташовані не на пагорбах, як потрібно, що обираючи лози, господарі віддавали перевагу тим сортам, що нададуть більший врожай і не звертали увагу на якість плодів⁴². Найкращими ж виноградниками Тардан вважав Аккерманські, де нараховувалося 60 різних сортів.

Тардан дослідив ґрунт Буджаку, за допомогою яких знярядь праці його обробляли, де краще треба саджати виноградники, яким чином підрізати виноградні кущі, обробляти, прививати, удобрювати їх. Приділив значну увагу виноробству, описав властивості винограду, його збір, винайшов свій спосіб бродіння, дію погодних умов на вино. Таке практичне знання тонкощів виноградарства і виноробства робить працю Тардана безцінною для вивчення цієї галузі господарства Південної Бессарабії.

Особливий інтерес викликає надрукована у «Записках Імператорського Товариства сільського господарства Півдня Росії» стаття відомого діяча по сільському господарству **М. В. Неручева** «Про необхідні реформи у господарстві півдня Росії»⁴³. Автор на основі статистичних даних дійшов висновку про те, що існуючі форми господарства застаріли і вимагали негайного перегляду. Зокрема, необхідно було скоротити розміри господарства і урізноманітнити його. Для Бессарабії, на думку Неручева, не потрібно шукати якихось нових засобів, щоб покращити її господарство. Тут не було потреби в акліматизації нових рослин, у вигадуванні нових культур і галузей. Для процвітання краю вимагалось усього лише скористатися тими природними ресурсами, якими він володів.

Головну роль у новому зміненому господарстві Неручев відвів виноградарству і виноробству і тютюнництву. Пропозиції автора включали і використання нової техніки, що дозволило б

«утилізувати сирий продукт садівництва, перетворюючи його на фабрикат, що дозволяє зберігання і далекий транспорт»⁴⁴.

Перешкоди, які могли, і неминуче б виникли у ході реорганізації господарства Південної Бессарабії, автор вбачав у тому, що галузі, які могли слугувати джерелом народного багатства, знаходилися або у зачатковому становищі, або у повному запустінні.

Тим не менш, успіхи сільського господарства Буджаку зафіксували сільсько-господарчі виставки, перша з яких відбулася, наприклад, у Кишиневі у 1847 р.⁴⁵. На цій виставці золотими медалями було нагороджено мешканців Аккерманського і Бендерських повітів (серед них згадуваний вище винороб Карл Тардан) за успіхи у виноробстві, садівництві, хліборобстві. Особливо підкреслювалося таке досягнення у Бендерському повіті, як виведення нового сорту пшениці-«арнаутки» — «колуз». Срібних медалей різних розрядів удостоїлися знову ж таки ці повіти головним чином за розвиток тих самих галузей сільського господарства. Необхідно зауважити, що порівняно з іншими повітами у цій галузі господарства Аккерманський і Бендерський повіти посіли почесні перші місця.

До одних з фундаментальних робіт по хлібній торгівлі на півдні Російської імперії належить праця відомого вітчизняного статистика **Ю. Е. Янсона**⁴⁶. У своєму дослідженні він надав вичерпне уявлення не лише про саму торгівлю хлібом в Одеському районі, її особливостях, основних напрямках, але також і про характер місцевого господарства, про землеробство, про вирощування хліба.

Перед тим як приступити безпосередньо до об'єкту дослідження, Янсон охарактеризував природні багатства Бессарабії. Так само, як і Вігель, він умовно поділив Бессарабію на дві частини, несхожі між собою за географічними даними. Однак відмітив і схожість їх у торговельному відношенні. Хліб, який привозили селяни, повністю залишався на внутрішньому ринку, тому на експорт потрапляв хліб великих господарств⁴⁷. Тим не менш, це не стосувалося Південної Бессарабії, де склалася особлива господарча ситуація.

Описуючи Буджак, Янсон акцентував увагу на тому, що тут поміщицького господарства не було. На своїх землях поміщики

не господарювали, цим займалися колоністи — німці, болгари, також казенні селяни. Це пояснювалося також тим, що вони склали і основну масу тутешнього населення. Таким чином, виробники хліба у Буджаку — це дрібні господарства, де землероби були і власниками землі, яку обробляли⁴⁸.

При швидкому зростанні цін на землю землеробство у краї, як зазначив автор, за останні роки (тобто друга половина 60-х рр. XIX ст.) зробило великі успіхи, і тому скотарство, яким завжди славився Буджак, відступило на другий план. Кількість хліба, що збільшилася, зробила південь Бессарабії дуже важливим регіоном для Одеського хлібного ринку.

Оскільки виробників хліба у Південній Бессарабії було досить багато, торгівля хлібом мала збірний характер. Виробники самі звозили хліб на ринки і здавали його у контори. Основними пунктами прийому хліба були Аккерман і Кубей. Агенти ізмаїльських купців, що перебували у Кубеї, збирали там хліб для відправки його до Ізмаїлу. Там хліб вантажили на судна для закордонної торгівлі. Янсон зауважив, що третину хліба, який вивозили з Ізмаїлу, складав хліб болгарських колоністів⁴⁹.

У своєму дослідженні автор звернув увагу на складність вирощування хлібу у такій степовій зоні, якою був Буджак. За останні 8 років було тільки два щедрих врожаїв, два — посередніх, а усі останні — погані. Незважаючи на це, за спостереженнями Янсона, заорювання не зменшувалося, а збільшувалося, оскільки у разі доброго врожаю компенсувалися збитки багатьох років⁵⁰.

Описуючи зернові культури, які вирощують у Південній Бессарабії, Янсон на перше місце поставив пшеницю і арнаутку. Також значну роль у сільському господарстві почало відігравати вирощування кукурудзи, яку простіше виростити, ніж пшеницю, і таким чином, напевно забезпечити населення насущним хлібом. Крім того, стебла і листя кукурудзи йшли на корм скоту, що також мало важливе значення у посушливому кліматі Буджаку.

Борошномельна справа, на думку автора, у Південній Бессарабії була розвинута слабо: сільське населення мололо зерно на вітряних або поганих водяних вітряках. В Аккерманському повіті знаходилася усього один водяний вітряк⁵¹.

Що стосувалося безпосередньо хлібної торгівлі, Янон намагався дати точні цифри про хліб, який вивозять з Одеського району, але сам при цьому вказував на неможливість таких даних. Автор поділив торгівлю хлібом у вказаному регіоні на: 1) торгівлю по Дністру; 2) торгівлю через сухопутні кордони; 3) торгівлю через Аккерман; 4) і торгівлю посередництвом залізниць.

Вивіз хліба через сухопутні кордони відбувався через митні пункти: у Буджаку це Кубей, із пунктами, що входять до складу його митного округу — Татарбунари, Бештамак, Немцени. Янон навів дані по митницях за п'ять років, з яких виходило, що за вивозом хлібу Кубейський митний округ знаходився на першому місці⁵².

Експорт хлібу через Аккерман за кордон був зовсім малий і складався з однієї пшениці, і фактично цими свідченнями автор і обмежився. Щодо вивозу через Аккерман до Одеси існували дуже непевні свідчення, до яких Янон поставився дуже скептично.

Перевезення хлібу гужовим засобом до Одеси здійснювалося, згідно даних Янона, з двох напрямів Бессарабії — із північно-західного через Дубоссари або Бендери і південно-західного — з Аккерманського повіту на Овідіопіль. Обидва ці напрями практично не підлягали жодному контролю і обліку, тому кількість хліба, який перевозився, залишалася невідомою. Також, оскільки відсутні точні свідчення про кількість того хлібу, що виробляли Аккерманський і Бендерський повіти, неможливо і підрахувати хліб, який вивозився з цієї частини Буджаку⁵³.

Робота Янона багата на фактичний матеріал, таблиці, і відрізняється об'єктивізмом і неупередженістю.

У праці російського економіста, постійного співробітника «Трудів вільно-економічного товариства» **Г. П. Небольсина** «Статистичні записки про зовнішню торгівлю Росії»⁵⁴ до центру уваги потрапили дунайські порти Південної Бессарабії — Ізмаїл, Рені, а також Аккерман. Характеризуючи ізмаїльський порт як найважливіший порт Бессарабської області, автор перерахував товари, що вивозилися звідси і вказав на те, що їх доставляли до Ізмаїлу з Бессарабії сухопутно, а головною країною, куди вони відправлялися, була Туреччина. Імпорт йшов також з Туреччини, Греції, Італії. Небольсин зауважив, що ізмаїльський порт тільки

почав своє становлення (дата дослідження Небольсіна — 1835 р.), але у нього велике майбутнє. Рені, звичайно, поступався за об'ємом торгівлі ізмаїльському порту. Про це свідчив хоча б той факт, що у місяць до Ізмаїлу заходило близько 170 судів, до Рені — близько 20⁵⁵. Так само слабо розвинутий був і Аккерманський порт, що розташовувався біля морської затоки.

Окремо стоїть перший том «Записок Бессарабського статистичного комітету» під редакцією секретаря Бессарабського статистичного комітету, економіста і статистика **О. М. Єгунова**⁵⁶. Цей збірник складають статті самого Єгунова, присвячені найрізноманітнішим галузям господарства Бессарабії: тютюнництву, винокурінню, землеробству, тваринництву. Усі вони багаті на статистичні свідчення. Так, у статті про землеробство Єгунов вказав середні ціни землеробських робіт, ціни на хліб, зазначив, що низький врожай трьох південних повітів (Ізмаїльського, Бендерського, Аккерманського) був обумовлений природними степовими умовами. Автор висловив ту саму думку, що на півдні Бессарабії не скорочували посіви, вважаючи, що із 7 років буває лише один багатий врожай, але такий, який окупує втрати шістьох інших років.

Із статистичних даних по тваринництву, наведених Єгуновим, виходило, що у всій Бессарабії перше місце по розведенню коней, великої рогатої худоби і простих овець посідав Аккерманський повіт, тонкорунних овець — Бендерський повіт (друге місце — Аккерманський)⁵⁷. Одночасно автор зауважив, що у загальній масі народного багатства важливіше питання не кількості худоби, а її якості — але, на жаль, таких даних він не мав.

У відсотковому відношенні найбільшу частину складало розведення простих овець, потім — великої рогатої худоби. Єгунов провів паралель між поширенням певного роду худоби у різних повітах згідно складу населення, що там проживало. Так, наприклад, більша половина коней припадала на долю двох південних повітів головним чином тому, що там проживали болгарські і німецькі колоністи, які обробляли землю за допомогою коней.

Автор навів статистичні дані про тютюнництво, згідно яким ця галузь господарства була розвинена головним чином у

Бендерському повіті, де за кількістю врожаю, що збирали, перше місце посідали царани (селяни у Бессарабії), друге — міщани.

Загалом Єгунов на основі зібраних ним статистичних даних представив яскраву картину народного господарства Бессарабії, і Буджаку у тому числі.

Як бачимо, вітчизняна історіографія представлена досить широким колом робіт, що приділяють увагу різним галузям сільського господарства Буджаку. Вони досить різнобічно висвітлюють аспекти його розвитку — деякі автори зауважують на швидкі успіхи Південної Бессарабії, інші — на гальмування сільського господарства і майже відсутність його розвитку через брак уваги і фінансових вливань з боку влади.

Усі роботи наголошують на успіхах іноземних колоністів, на тому величезному внеску, який вони зробили у господарчий розвиток краю. Основні галузі господарства, які опинилися у центрі уваги дослідників — це садівництво, хліборобство, виноробство і торгівля. Успіхам останньої значною мірою сприяла наявність такого важливого водного шляху, як Дунай.

На розглянутих роботах можна прослідкувати також і саму еволюцію сільського господарства південних земель Бессарабії — від примітивної обробки землі до розвиненого землеробства, що стало основою для успішної зовнішньо-торгівельної комерції.

---

¹ *Скальковский А.* Опыт статистического описания Новороссийского края. — Одесса, 1853. — Ч. 2.

² Там само. — С. 166.

³ Там само. — С. 272.

⁴ Там само. — С. 289.

⁵ Там само. — С. 295.

⁶ Там само. — С. 255.

⁷ Там само. — С. 275.

⁸ Там само. — С. 59.

⁹ Там само. — С. 343.

¹⁰ Там само. — С. 377.

- ¹¹ Там само. — С. 435.
- ¹² Там само. — С. 485.
- ¹³ Там само. — С. 486.
- ¹⁴ Там само. — С. 499.
- ¹⁵ *Скальковский А.* Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае // Журнал Министерства внутренних дел. — 1848, март — Кн. III. — С. 321–370.
- ¹⁶ Там само. — С. 339.
- ¹⁷ Там само. — С. 344.
- ¹⁸ Там само. — С. 354.
- ¹⁹ Там само. — С. 355.
- ²⁰ Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі ІР НБУВ). — Ф. V. — № 668, 904, 669, 667.
- ²¹ Там само. — Ф. V. — № 904. — Арк. 3.
- ²² *Быховский Н.* Экономический кризис в Бессарабии // Русская мысль. — 1897. — № 11.
- ²³ ІР НБУВ. — Ф. V. — № 669. — Арк. 34.
- ²⁴ *Кулябко-Корецкий Н. Г.* Районы хлебной производительности Европейской России и Западной Сибири. — СПб., 1903.
- ²⁵ *Перепелкин А. П.* Материалы к исследованию скотоводства и овцеводства в России. Наблюдения из сельскохозяйственной практики, сделанные во время путешествий по России в 1873, 1874, 1880 и 1883 гг. — М., 1884.
- ²⁶ Там само. — С. 72.
- ²⁷ Там само. — С. 71.
- ²⁸ *Паращук С.* Бессарабское грубошерстное овцеводство // Записки Ново-Александровского Института сельского хозяйства и лесоводства. — Варшава, 1899. — Т. 12. — С. 245–263.
- ²⁹ Там само. — С. 257.
- ³⁰ Там само. — С. 262.
- ³¹ *Бертенсон В. А.* Состояние свиноводства в Бессарабии и меры к его развитию. — СПб., 1900.
- ³² Там само. — С. 442.
- ³³ *Бертенсон В. А.* Шелководство в Херсонской, Бессарабской и Таврической губерниях и меры к его развитию. — Одесса, 1894. — 61 с.

- ³⁴ Там само. — С. 6.
- ³⁵ Там само. — С. 10.
- ³⁶ Там само. — С. 18.
- ³⁷ *Баллас М.* Виноделие в России. — СПб., 1899.
- ³⁸ *Бален-дю-Балю Э.* Сорта винограда, наиболее распространенные в Бессарабии // Записки Императорского Общества сельского хозяйства Южной России. — 1899. — № 1. — С. 25–41.
- ³⁹ Там само. — С. 40.
- ⁴⁰ <http://www.vinclub.md/article.php?id=19&m=20>
- ⁴¹ *Тардан К. И.* Виноградарство и виноделие. — Одесса, 1874.
- ⁴² *Тардан К. И.* Вказ. праця. — С. 9.
- ⁴³ *Неручев М. В.* О необходимых реформах в хозяйстве Юга России // Записки Императорского Общества сельского хозяйства юга России. — 1885. — № 2. — С. 82–90.
- ⁴⁴ Там само. — С. 87.
- ⁴⁵ Выставки сельских произведений // Журнал Министерства государственных имуществ. — СПб., 1848. — Ч. XXVI. — С. 1–22.
- ⁴⁶ *Янсон Ю.* Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. — СПб., 1870.
- ⁴⁷ Там само. — С. 119.
- ⁴⁸ Там само. — С. 149.
- ⁴⁹ Там само. — С. 149.
- ⁵⁰ Там само. — С. 150.
- ⁵¹ Там само. — С. 151.
- ⁵² Там само. — С. 159
- ⁵³ Там само. — С. 166
- ⁵⁴ *Небольсин Г.* Статистические записки о внешней торговле России. — СПб., 1835. — Ч.1.
- ⁵⁵ Там само. — С. 74.
- ⁵⁶ Записки Бессарабского статистического комитета. — Кишинев, 1864. — Т. 1.
- ⁵⁷ Там само. — С. 307.